

МӘДЕНИ МҮРА

**ҚАЗАҚСТАН
ТАРИХЫ
ТУРАЛЫ ҚЫТАЙ
ДЕРЕКТЕМЕЛЕРІ**

**II
ТОМ**

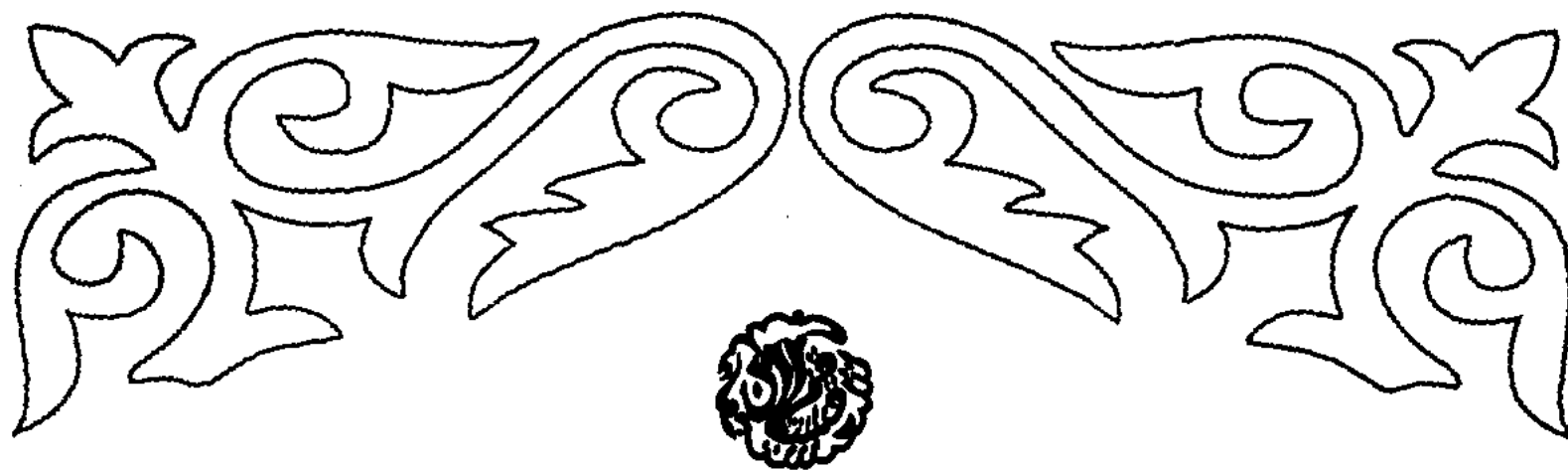

МӘДЕНИ МҰРА

**“МӘДЕНИ МҰРА”
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ПРЕЗИДЕНТІ
НҰРСҰЛТАН ӘБШҰЛЫ НАЗАРБАЕВТЫҢ
БАСТАМАСЫ БОЙЫНША
ТАЛДАП-БЕЛГІЛЕНДІ**

**“МӘДЕНИ МҰРА”
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
КІТАП СЕРИЯЛАРЫ
БАС РЕДАКЦИЯСЫНЫҢ АЛҚАСЫ:**

Тасмағамбетов И. Н. (бас редактор)
Тәжин М. М. (бас редактордың орынбасары)
Тәуекел С. Т. (жауапты хатшы)
Әбділдин Ж. М.
Әбусейітова М. Қ.
Әуезов М. М.
Байпақов К. М.
Зиманов С. З.
Кәлетаев Д. А.
Кекілбаев Ә.
Кенжеғозин М. Б.
Қасқабасов С. А.
Қойгелдиев М. Қ.
Қосыбаев Е. М.
Құл-Мұхаммед М. А.
Мағауин М. М.
Мәмбеев С. А.
Нұрпейісов Ә. К.
Нысанбаев Ә. Н.
Рахмадиев Е. Р.
Сұлтанов Қ. С.
Сүлейменов О. О.
Хұсайынов К. Ш.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРАЛІГІ
Р. Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ**

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ТУРАЛЫ ҚЫТАЙ
ДЕРЕКТЕМЕЛЕРІ**

**II
ТОМ**

**С. Сұңғатай, Б. Еженханұлы
ТАРИХИ-МӘДЕНИ
ЖӘДІГЕРЛЕР**

Алматы
"Дайк-Пресс" 2005

**“МӘДЕНИ МҰРА”
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
ШЫҒЫСТАНУ СЕКЦИЯСЫ:**

**Әбусейітова М. Қ. (төрайым)
Момынов Ә. Қ. (төрайымның орынбасары),
Медерова Д. Е. (жауапты хатшы),
Еженханұлы Б., Базылхан Н., Нұрманова А. Ш.**

Ғылыми редакторы Әбусейітова М. Қ.

КІРІСПЕ

Қазақстанның ежелгі тарихы мен мәдениетінің тарихи-географиялық шек-шекарасы қазіргі Қазақстан Республикасының саяси шекарасымен шектелмейді. Қазақ тарихы мен мәдениетінің түп тамыры тым тереңде жатыр. Байтақ Еуразия даласындағы байырғы көшпелілер мәдениеті мен өркениетінің алтын қазығы, тоғысар түйіні, көсегесі көгеріп, өркен жайған өзегі де Ұлы Қазақ даласы екені айқын. Көшпелілер өркениетінің кең өріс алып, қанат жайғаны соншалық, ол Еуразия төңірегіндегі бірсыпыра отырықшы өркениеттерге күшті ықпал жасап, оларды мейлінше байытты. Әсіресе, шығыста ұлы Қытай өркениетімен мыңдаған жылдар қоян-қолтық байланыста болып, өте тығыз ықпалдастық жағдайда өмір сүріп келді. Қазіргі ҚХР-дың солтүстік және солтүстік-батыс өлкелерінде жундар (рундар), дилер, ғұндар, сақтар, динлиндер, юечжилер (тохарлар), усуньдер, юебаньдар, телелер, жужандар, көк түріктер, сондай-ақ т. б. ортағасырлық көптеген түрік-моңғол және үнді-иран тектес тайпалар өмір сүріп, көшпелілердің өзіндік ерекшелігі бар мемлекеттік үлгісін орнатты, көшпелілер өркениетінің өрісін Қиыр Шығысқа дейін кеңейтіп, Қытай мәдениетіне орасан зор ықпал етті. Бұл туралы Қытайдың ежелгі және орта ғасырлардағы ұшан-теңіз мол әулеттік жылнамалары (“Жиырма төрт тарих” деп аталып кеткен) мен бейресми тарихи жазбаларында өте көп деректемелер сақталған.

Көне тарихи жазба деректемелер мен археологиялық зерттеулердің көрсеткеніндей, б. з. д. екінші мыңжылдықтың орта шені мен бірінші мыңжылдықтың басында-ақ Қазақстан мен Оңтүстік Сібірдің қола

мәдениетін жасаушы тайпалары мен скиф-сақ тайпаларының Шыңжаңға, Ганьсуға, Ішкі Моңғолия мен Солтүстік Қытай провинцияларына қарай жылжығаны белгілі. Шетелдік кейбір беделді зерттеуші ғалымдар сол замандарда Қазақстан мен Оңтүстік Сібірден Шығысқа қарай қола мен алтынның мол қорының тасымалданғаны туралы ғылыми болжамдарды алға тарта отырып, ол дәуірлердегі Еуразияның Ұлы даласын Шығыспен байланыстыратын жолдарды “Қола жолы” немесе “Алтын жолы” деп атауды ұсынып жүр. Аталған “жолдардың” негізгі бағыттары Қара теңіздің солтүстік жағалауынан (Скифия) басталып, Еділ-Жайықты кешіп, Сарыарқаны көктей өтіп, одан Шығыс Қазақстан арқылы Алтай асып, Моңғол даласына жеткен, одан оңтүстікті бетке алып Ордосқа жетіп, әрі қарай Солтүстік және Орталық Қытайға барып тірелген. “Скифтік-сібірлік аң стиліндегі” өнер Моңғолия мен Солтүстік Қытайдағы және Шыңжаңдағы көшпелі тайпалар өнеріне күшті ықпал етті.

Көшпелілер өркениетін жасаушы аталған тайпалар қазіргі Орталық Қытай еліне металл қорытудың кейбір озық техникаларын (қола, жез, темір, алтын, сынап, мырыш, қалайы т. б. қорыту), екі доңғалақты арба жасау мен пайдалануды, атты арбаға жегуді және салт атқа мініп садақ тартуды, сондай-ақ осынау өндіріс пен соғыс өнеріне ыңғайлы киінуді (етік, шалбар, қайырма жағалы тон, желбегей және баскиім т. б.) үйретті. Қытайдың ең көне ресми тарихи жазба деректемелерінде мұндай мәдени ауыс-түйіс барысындағы құбылыстар “Хуфу цишэ” (көшпелілерше киініп, салт ат мініп, садақ тарту) деп қысқа да, нұсқа эпитетпен тамаша сипатталады. Дәл сол сияқты мұндай тарихи-мәдени байланыстар үрдісі көне замандар мен орта ғасырларда ғана емес, тіпті соңғы орта ғасырларға дейін үзбей жалғасып келді.

Б. з. д. 138 жылы Хань императоры жіберген тұңғыш қытай елшісі Чжан Цянь Қазақстан мен Орта Азияға келіп қайтқаннан кейін бұл елдер мен Орталық Қытай арасындағы саяси-дипломатиялық, мәдени-сауда байланыстары кең өріс алды. Сондай халықаралық өзара керуен саудасында тасымалданып, айырбасталатын және сатылатын тауарлардың ішінде ең көп тасымалданыны әрі Батыс елдері үшін таңсық та қымбат зат ретінде бағаланатыны қытай жібегі болғандықтан, Батыс пен Шығысты байланыстыратын бұл тарихи жолды ғалымдар ХІХ ғасырдың соңынан бастап “Ұлы Жібек жолы” деп атап кетті. Б. з. бірінші мыңжылдығының басынан басталған “Халықтардың ұлы қоныс аударуы” толқынында қазіргі Моңғол далалары мен Солтүстік

Қытайдан босқан ғұндар, онан кейінгі динлин-телелер, жужандар, сондай-ақ көк түріктердің көші-қон ағынының кең жайылғаны соншалық, ол Шынжаңды, Оңтүстік Сібірді, Қазақстан мен Орталық Азияның өзге де аймақтарын түгел қамтыды. Осынау сұрапыл көші-қон үрдістерінің нәтижесінде байтақ Еуразия далаларындағы түрлі көшпелі тайпалар саяси және этно-мәдени жағынан мүлде біте қайнасып, шаруашылық-мәдени тұрпаты бір-бірінен көп айырмашылығы жоқ біртұтас қауымдастыққа айналды. Көшпелілер өздерімен көршілес Қытай, Соғды, Иран т. б. отырықшы өркениет әлемімен де қоян-қолтық араласты, оларға мәдениет пен өркениет жағынан көп нәрсе берді, сондай-ақ өздері де олардан көп дүние үйренді. Көшпелілер мен отырықшылар арасындағы, әсіресе түріктер мен қытайлар арасындағы әр түрлі байланыстарда соғдылықтар ерекше рөл атқарды, екі ел арасындағы саяси-дипломатиялық және сауда-саттық миссиясын көбінесе соғдылықтар міндетіне алды. Ондай тығыз қарым-қатынастар үрдісінде әр ел арасында мәдениет, дін, тіл-жазу, өнер жағынан күшті ықпалдастық пен ауыс-түйіс болды. Бұл тарихи құбылысты “түркі-соғды және қытайлық мәдени синтез” деген айдармен сипаттауға болады.

“Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. Тарихи-мәдени жәдігерлер” атты бұл томда біз алдымен осынау Ұлы Даланың шығыс жақ пұшпағындағы ежелгі көшпелілер өркениетінің төлтума болмысын, оның Қазақстанның ежелгі және орта ғасырлардағы мәдениетімен тікелей сабақтастығын, біртектес әрі біртұтастығын, өзге көрші елдермен арадағы тамыры терең тарихи-мәдени байланыстарды, сондай-ақ орта ғасырлардағы Еуразия даласын Ұлы Түрік қағанаты билеген дәуірдегі этно-мәдени байланыстардың даму үрдісін анық айғақтайтын, соңғы жарты ғасырдан астам кезеңде ҚХР аумағынан тыңнан ашылған тарихи-археологиялық және эпиграфиялық жәдігерлер арқылы пайымдап, көрсетуді мақсат тұттық. Дегенмен, біз мұнда топтастырыла таныстырылып отырған материалдар ҚХР жерінен табылған, көшпелілер өркениетіне тән ұшан-теңіз тарихи-мәдени жәдігерлердің бір парасы ғана екенін айта кеткіміз келеді.

Томның соңғы бөлімінде Қытайды билеген ең соңғы монархиялық әулет — Цин империясы — дәуірінде жазып-сызылған, қазақ тарихына қатысты өнер туындылары және сонымен қоса өзге де қытай деректері қамтылған.

Жалпы, XVIII ғасырдың ортасында Жоңғар хандығы жойылған соң Қазақ хандығы мен Цин империясы көрші елдер ретінде бір-

бірімен бір ғасырдан астам уақыт бойы саяси-дипломатиялық, сауда-экономикалық және шекаралық істер бойынша тікелей байланыста болды. Бұл туралы Қытайдың ресми тарихи жазбалары мен мұрағаттарында аса мол деректер мен құжаттар хатталған, сонымен бірге Қазақ хандығы тарапынан Цин империясының ордасына жіберілген кейбір елшілердің, сауда керуенінің, сондай-ақ қатардағы қарапайым қазақтардың бейнесі түсірілген бірсыпыра тарихи-этнографиялық сурет-картиналар да бар. Бұл өнер туындылары мен деректемелердің көпшілігі Қытайдағы, Еуропа елдеріндегі мұражайларда және Қытайдың кейбір кітапханаларының сирек кітаптар қорларында сақтаулы. Аталған баға жетпес құнды дүниелер туралы мәліметтер Қазақстанда тұңғыш рет жинастырылып, оған қатысты тарихи жазба деректер мен мұрағат құжаттары салыстырыла зерттеліп, көпшілікке ұсынылып отыр.

ЕРТЕДЕГІ КӨШПЕЛІЛЕР ДӘУІРІНІҢ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Байтақ Еуразия даласының қиыр шығысқа қарай созылып жатқан белдеуі қазіргі ҚХР-дың солтүстік және солтүстік-батыс провинциялары, атап айтқанда, Ішкі Моңғолия, Хэбэй, Шаньси провинциясы және Шэньси провинциясының солтүстік бөлігі, Нинся, Ганьсу, сондай-ақ Шынжаң өлкелері — қадым замандардан бері алтай тілдес, соның ішінде түрік-моңғол тілдес көшпелілердің ата мекені, тарих еншісінде қалған ұлан-ғайыр өркениетінің алтын бесігі болды. Ежелгі Қытайдың тарихи жазба деректемелері, осы заманғы археология ғылымында ашылған жаңалықтар мен бірегей мәдени олжалар бұл тұжырымды айқын айғақтап отыр.

Қытайдың ең көне тарихи жазбалары мен әулеттік жылнамаларында жазылуынша, аталған өлкелерде б. з. д. бірінші мыңжылдықтың басында ди, бэйди (солтүстік дилер), жун, шаньжун (тау жундары), сижун (батыстағы жундар), яньюунь т. б. деп аталатын көшпелі тайпалар мекен еткен. Олар тек көшпелілерге ғана тән өркениет пен мемлекеттіліктің бірегей үлгісін қалыптастырды. Ғасырлар бойы оңтүстіктегі “протоқытайлық” елдермен саяси жағынан болсын, немесе этно-мәдени тарапынан болсын “бірде тату, бірде бату” дегендей өте тығыз ықпалдастық жағдайда өмір сүрді.

Б. з. д. бірінші мыңжылдықтың екінші жартысында біртұтас қытайлық империяның құрылуына орайлас, далалық көшпелі тайпалардың да басы бірігіп, ұлы державаға айнала бастады. Ендігі жерде ежелгі қытай тарихшылары ол көшпелі елдерді “ху”, кейін сюнну (ғұндар) деп, олардың шығысындағыларды “дунху” (шығыстағы хулар), батысындағыларды юечжи (тохарлар) деп, ал Шынжаң мен Қазақстанның Жетісу және оның солтүстік-шығыс аймағындағы көшпелілерді сэ немесе сэйчжун (сақтар), хуцзе (угэ), цзюйши (гуши), усунь, канцзюй (кангюй) т. б. деп жеке-жеке атап жазады. Ежелгі қытайдың “Шицзи” (Тарихи жазбалар) және “Ханьшу” (Ханьнаме) деп аталатын тарихи шығармаларында авторлар ғұн тәңірқұтының б. з. д. 209 жылы қытай императорына жазған ультиматум тәріздес хаты-

нан үзінді келтіреді. Бұл хатта ғұн тәңірқұты “... мен батыстағы юечжи, хуцзе, усунь және өзге де отыз алты қалалы-отырықшы елдерді бағындырдым, саат ат мініп, садақ тартқан барша қауымды бір тудың астына жинадым” деп масаттана жазған екен.

Адамзат баласының ізгілік пен зұлымдыққа, қатыгездік пен бауырмалдыққа толы Ұлы тарихы тарихшылар тарапынан әрдайым кілең әділеттілікпен, шынайылықпен хаттала бермеген шығар, алайда ғұн тәңірқұтының қытай императорына жазған хатының астарынан көшпелілер тарихының бір дәуірлік шынайы болмысын аңғаруға болғандай. Шындығында да, дәл осы ғасырлар аясында Еуразия даласындағы алтай және үнді-иран тілдес көшпелі халықтар мидай араласып, біте қайнасып кетті. Соның нәтижесінде Ұлы Дала көшпелілері Сақ патшалығы, Ғұн тәңірқұттығы, Усунь мемлекеті, Канцзюй мемлекеті т. б. деп аталатын мемлекеттілік пен өркениеттіліктің тамаша үлгілерін орнатты, орта ғасырлардағы Ордостан Қапқазға дейінгі кеңістікті бір ғана бөрілі тудың астында ұстаған Ұлы Түрік қағанатының іргетасының негізін солар қалады. Мұны тек Батыс және Шығыс елдерінің тарихи жазба деректемелері ғана емес, сол байтақ даладан ашылған археологиялық тарихи-мәдени жәдігерлердің өзі анық аңғартады.

1. БҰҒЫТАСТАР МЕН ТАҢБАЛЫ ТАСТАР

Бұғытастар — Дала өркениетінің ашылмаған сыры

Бұғытастар — Орталық Азияның қола дәуірінің соңғы кезеңі мен одан ерте темір дәуіріне ауысқан өтпелі кезеңіндегі (шамамен б. з. д. XIII—VII ғасырлар) көшпелі тайпалар мәдениетінің бір қырын айғақтайтын ерекше тұрпаттағы жәдігерлердің бірі. Бұғытастар Ұлы даланың барлық аймағынан ұшыраса бермейді, олар Еуразияның оқшау-оқшау, яғни жекелеген өңірлерінде, атап айтқанда бір-біріне түйісіп жатқан Моңғолияның солтүстік-батыс өңірінде, Ресейге тәуелді Тува республикасы мен Таулы Алтай өлкесінде, Шығыс Қазақстанда және ҚХР-дың Алтай аймағында кездеседі. Қазақстандық ғылыми ортаға Қытай жеріндегі бұғытас ескерткіштер осы күнге дейін белгісіз болып келді. Қытай ғалымдары өткен ғасырдың сексенінші жылдарының соңына шейін бұғытастарды археологиялық тұрғыдан ғылыми түрде зерттеп, оның тарихи-мәдени мәнін түсіндіруге дәрменсіз болды. Тіпті кейбір қытай ғалымдары бұғытастардағы бұғы бейнелерін ежелгі қытай мифологиясындағы Фэнхуан [феникс немесе самұрық сияқты құс] деп түсіндірді¹.

Жоғарыда атап өткеніміздей, қазіргі ҚХР жеріндегі бұғытастар ШҰАР-дың Іле Қазақ автономиялы облысы Алтай аймағының Шіңгіл және Көктоғай аудандарының аумағында орналасқан (1.1—1.7-суреттер). Қазірге дейін олар-

¹Чжао Яофэн. Алэтайшань яньхуа (Алтай тауындағы петроглифтер). Си-ань, 1986.

дың отыз шақтысы белгілі. Бұл ескерткіштерді Еуразия даласындағы бұғытастардың ең бір таңдаулы үлгілері деуге болады.

Шіңгілдегі бұғытастар көркем әрі тартымды, былайша айтқанда, классикалық тұрпаттағы бұғытастар. Олардың көбінде бұғы мен бұланның бейнесінен өзге, сұңқар құстың, тұлпар жылқының, өзге де қасиетті төрт түліктің, сонымен бірге дөңгелек шеңбер, қанжар мен кездік, айбалта мен садақ, т. б. қару-жарақтардың суреті, сондай-ақ әр түрлі пішіндегі ою-өрнектер салынған.

Бұл бұғытастардың дені ерте сақ-скиф дәуірінің ескерткіштері. Бұғытастарда салынған бейнелер мазмұны жағынан сол өңірлерден ашылған сақ-скиф дәуірінің жерлеу ескерткіштеріне өте ұқсас. Демек, бір өңірде шоғырлана орналасқан бұғытастар Алтайды мекен еткен сақтардың белгілі бір тайпасының діни-ғұрыптық, тотемдік дүние-танымына тікелей қатысты жәдігерлер екенінде дау жоқ. Бұғытастар орнатылған жерлер сол көне тайпалардың жер-суға, көк пен тәңіріге, ата-баларына сиынып, табынатын діни-ғұрыптық рәсім өткізетін киелі орындары болуы мүмкін.

Қызылтас петроглифтері

Қызылтастағы жартас суреттері Орталық Азиядағы қола дәуірінің соңғы кезеңіндегі бейнелеу өнерінің бірегей ескерткіші саналады (1.8—1.15-суреттер). Ескерткіш ҚХР ШҰАР-дың Үрімжі қаласынан батысқа қарай 150 км, Құтыби ауданының орталығынан оңтүстікке қарай 75 км келетін жердегі Тянь-Шаньның орталық сілемдерінің бірі болып есептелетін Ернқабырға тауының қойнауында орналасқан. Ол ҚХР-да жарық көрген қытайша ғылыми әдебиеттерде көбінесе Канцзяшимэнцзэ петроглифтері деп аталады, алайда ескерткіш орналасқан тау қойнауы Қытайдағы қазақтардың ең бір көркем төр жайлауларының бірі, қазақтар ол жерді Қызылтас деп атайды (1.8-сурет). Ескерткішті ең алғаш рет 1987 жылы ШҰАР-дың Мәдениет жәдігерлері және Археология ғылыми-зерттеу институтының экспедициясы (жетекшісі Ван Бинхуа) тауып, зерттеп келеді.

Неоген дәуіріне тән алевролит тастары болғандықтан жартастардың беті тақтайдай теп-тегіс. Оның 120 шаршы метр келетін бетіне алғашқы қауымдық қоғамда көп кісінің қатысуымен өткізілетін белгілі бір діни-ғұрыптық салт-рәсімнің көріністерін бейнелейтін “алып картина” жартылай шығыңқы және ойыңқы бедермен (рельефті және барельефті) қашалып салынған (1.9-сурет). Ескерткішті алғаш зерттеген белгілі қытай археологі, профессор Ван Бинхуаның пікірінше мұндай көлемді суретті заңғар жартас бетіне осыншама биік деңгейдегі шеберлікпен ойып салу сол заманның нағыз кәсіпқой өнерпаздарының ғана қолынан келеді әрі ұзақ уақытта орындалған².

² Ван Бинхуа. Хутуби сянь Канцзяшимэньцзэ шэнчжи чунбай янькэдяохуа (Құтыби ауданындағы петроглифтер туралы зерттеулер) // Синьцзян вэн-у. 1988. № 2.

“Алып картинада” бейнеленген кейіпкерлердің ұзын саны үш жүзден асады. Олардың ең ірілері кәдімгі кісі бойындай болса, кішілері 20—30 см келеді. Суреттегі кейіпкерлер арасында ер-әйел, кәрі-жас, бала-шаға түгел бар, көпшілігі жалаңаш, кейбірі киімшең, діни-ғұрыптық би билеп, құлшылық етіп жатқан кейіпте бейнеленген.

Суреттің ең жоғарғы жағында би билеп жатқан бір топ сымбатты да кербез жалаңаш әйелдер мен оларға қарап асқақтап тамашалап жатқан бір жалаңаш еркектің бейнесі түсірілген (1.10-сурет). Әр үш әйелдің арасында бірден аяқтарын жұптап, бір-біріне тиістіре тік шапшып тұрған екі жұп айғыр бейнесі салынған. Онан кейінгі бірнеше топтағы суреттердің сюжеті түгел дерлік эротикалық мазмұнға құрылған. Онда тырдай жалаңаш еркектер мен әйелдер әр түрлі қалыпта жыныстық қатынасқа түсіп жатқан көріністер бейнеленген. Кейіпкерлердің көбі бастарына шошақ бөрік киген, әйелдердің бөркіне көбінесе бір жұп қарқара қадалған. Көріністердің барлығында ерлердің қасасы айрықша үлкейтіліп, әсіре көрнекілендіріліп берілген. Ондай сюжеттердің астыңғы жағында қатар-қатар сап түзеп, қол ұстасып, біркелкі би билеп, асыр салып жүрген ондаған ұсақ балалардың шоғыры бейнеленген. Екі кісінің басын бір денеге қосып салған суреттер де кездеседі, ол еркек пен әйелдің бір сәттегі тән ләззатын білдірсе керек (1.11-сурет). Суреттердің бірінде бір әйелдің құбыжық бейнедегі аңмен қосылып жатқан көрінісі салынған, мұның сірә ескі тотемдік мәні болуы мүмкін.

Қызылтас петроглифтеріндегі эротикалық көріністер ешқашанда жай әуейілік әуестен тумаған, ол қадым замандардағы қауымдық қоғам тайпаларының жан басымыз тезірек өсіп-өнсе екен деген аңсары мен армантілегінің нышаны болғаны анық. Олардың дүниетанымы бойынша ұрпақ жалғастығы үрдісінде жыныстық іс-қимылдар айрықша киелі саналған, сондықтан да олар әйел сұлулығы мен сымбатын, әсіресе еркек затының нәсіл көбейтіп, үрім-бұтақ жалғаудағы рөлін қастерлеп, жыныстық қатынасқа, еркектердің қасасына тәу ететін болған. Ондай діни-ғұрыптық табынушылық іс-әрекеттерді тұтас бір рулы жұрт болып, бақсы-абыздардың басқаруында, белгілі бір жерде салтанатты рәсім түрінде өткізетін болған. Ғалымдар Қызылтас ескерткіші дәл сондай киелі орындардың бірі деп тұжырымдайды.

Жалпы Қызылтас петроглифтерінің тақырыбына, семантикалық мәні мен хронологиялық аясына және т. б. жақтарына байланысты көптеген мәселелер ғылымда түбегейлі шешілмеген жайттар екенін атап айту керек. Ван Бинхуаның зерттеуінше, Қызылтас ескерткішін жасаушылар б. з. д. бірінші мыңжылдықтың алғашқы жартысында Еренқабырғаны мекендеген сақ тайпаларының бірі, яғни көне қытай деректемелеріндегі сә тайпасы³. Алайда Қызылтас петроглифтерінің кейбір сюжеттеріне, иконографиялық ерекшеліктеріне және басты тақырыбына ұқсас келетін жартас суреттері бір-біріне географиялық жағынан жақын орналасқан ШҰАР-дағы Бардақұл (Тарба-

³ Ван Бинхуа. Сычоу чжилу каогу яньцзю (Жібек жолындағы археологиялық зерттеулер). Үрімжі, 1993.

ғатай аймағында), Қазақстандағы Таңбалы, Баянжүрек, Оңтүстік Сібірдегі Қарақол және т. б. ескерткіштерде кездеседі (1.16—1.22-суреттер). Аталған ескерткіштердің хронологиялық аясы б. з. д. екінші мыңжылдықтың соңғы жартысы деп болжам жасауға болады⁴. Қалай дегенмен Қызылтас петроглифтері өзінің тақырып-мазмұны, орындалу техникасы және көлемі жағынан Еуразия даласында сирек кездеседі. Ол қола дәуірінің соңғы кезеңінде (б. з. д. XV—X ғасырлар) Қазақстан мен оған көршілес аймақтарды мекендеген байырғы тайпалардың кей жақтары бізге әлі де беймәлім күрделі дүниетанымы мен діни нанымдарын және мифологиясын паш ететін өнер туындысы деп есептеледі.

2. САҚ ЖӘНЕ УСУНЬ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Ежелгі сақтар мен усуньдердің ең іргелі ата қонысының бірі — қазіргі Шынжаң, яғни байырғы Шығыс Түркістан өлкесі. Бұл өлке көне замандардан бері Орталық Азияның, тұтас Еуразияның саяси және этно-мәдени тарихында өте маңызды орын алып келді. Шынжаң б. з. д. бірінші мыңжылдықтың аясында және одан кейінгі “Халықтардың ұлы қоныс аударуы” дәуірінде сұрапыл жүрген этно-мәдени ауыс-түйістер мен көші-қон үрдістерінің тоғысар торабы болды. “Ұлы Жібек жолының” барлық тармақ жолдарының бір-бірімен түйісер тұсы да осы Шынжаң жерінен өтті. Байтақ Еуразия даласының төрт атырабындағы көшпелі және отырықшы өркениеттер өзара ұштасып, ықпалдастықта болып, бір-бірін байытқан өзгеше бітімді мәдениеттің ошағы болды.

Сақ және усунь ескерткіштері Шынжаңның барлық өңірлерінен кездеседі. Олай болатын себебі, Шынжаң Ордостан Қара теңізге дейінгі кеңістікті алып жатқан “Скифтік-сібірлік мәдени қауымдастық” аймағының кіндік тұсына орналасқан. Осы күнге дейін сақ және усунь ескерткіштерінің жиі ашылған жерлері — Іле аңғары, Еренқабырға, Орталық және Шығыс Тянь-Шань тауларының баурайлары, Шығыс Памир, Алтай және Тарбағатай тауларының қойнаулары, сондай-ақ Жоңғар Алатауының бөктерлері т. б. Бұл өңірлерден табылған ең танымал ескерткіштер деп Алағоу, Шанбаба, Ярғол, Құлансарық т. б. обаларынан қазып алынған және Баркөл, Құмыл, Тұрфан, Алтай өңірлері мен Іле аңғарынан кездейсоқ жағдайда табылған құнды жәдігерлерді атауға болады

Іле аңғарынан табылған ескерткіштер

Іле аңғары — Тянь-Шаньның жеке сілемдері болып табылатын Еренқабырға, Борохоро, Нарат, Қарлық және Кетпен тауларының қоршаған

⁴ Самашев З., Франкфорт А. Н., Сүңгатай С., Жетібаев Ж. Қазақ даласы петроглифтеріндегі ежелгі бақсы-абыздар бейнесі // Шынжаң қоғамдық ғылымы. 1996. № 1.

аралығында жатқан таулы-ойпатты өңір. Орталық Азиядағы табиғаты тамаша, құтты мекендердің бірі, былайша айтқанда, жер жаннаты Жетісудың басы десе де болады, ол Қазақстанның Алматы облысымен шектесіп жатыр. Іле аңғары — көшпелі және жартылай көшпелі малшылыққа да, егіншілікке де аса қолайлы өлке. Көне қытай жазба деректемелерінде сә деп, кейде сәчжун деп аталған ежелгі сақ тайпаларының бірі, яғни өзге деректерде аталатын тиграхауд сақтарының жетісулық тармағы осы өлкені мекен етті. Ал онан кейінгі кезеңдерде Іле аңғары усуньдердің іргелі бір ордасының құт қонысы болды.

Іле аңғарынан табылған сақ-усунь ескерткіштерінің көпшілігі Іленің жоғарғы салалары деп есептелетін Күнес, Текес, Қас т. б. өзендердің жазық алқаптары мен тау бөктерлерінен ашылған. ҚХР-да 1989 жылы жүргізілген тарихи-мәдени ескерткіштерді жаппай барлап-тексеру кезінде бұл аймақтан көне сақ-усунь дәуірінің топырақтан және тастан үйілген үлкенді-кішілі обаларынан он мыңнан астамы есепке алынған. Олардың арасынан диаметрлері 100—150 метрге дейін жететін әйдік обалар да жиі кездеседі (1.23, 1.24-суреттер). Осы күнге дейін ресми археологиялық қазба жұмысы жүргізілген ескі қорымдар — Іле Қазақ автономиялы облысының Чжаосу (Моңғолкүре) ауданындағы Сарқобы, Шаты, Бома, Чжунмачан, Текес ауданындағы Имучан, Нылқы ауданындағы Қаратөбе, Чоңкөк, Жырынтай, Синьюань (Күнес) ауданындағы Хэйшаньтоу, Чжунянчан, Темірлік, Шапшал ауданындағы Судунбұлақ және т. б. Аталған қорымдардағы обалар көбінесе топырақтан, тастан үйілген, олардың сыртқы айналасы таспен қоршалған, кейде обаны айналдыра таяз ор қазылған, ірі және орташа обалар солтүстіктен оңтүстікке қарай тізбектеле орналасқан. Обалардың астынан көбінесе бірден, кейде екі және одан да көп көр қазылған, көрлер тік шұңқырлы және жан ақымды болып келеді. Мәйіттер жеке-жеке кейде жұптастырылып, бастары батысқа беріліп, шалқасынан жатқызылып жерленген. Көрге бірге қосып көмілген ақиреттік бұйымдардан қыш, қола, темір, сүйек, ағаш және алтыннан жасалған заттар кездеседі. Қыш ыдыстар көбінесе қолмен жапсырылып жасалған сыңар тұтқалы және тұтқасыз құмыралар, тостағандар, көзелер, күбілер мен табақтар т. б., сондай-ақ кейде қыш шамдалдар мен шырағандар да кездеседі. Бір айта кетер жайт, Іле аңғарынан сол дәуірге тән бояулы қыш ыдыстар да көп табылған. Бояулы ыдыстарға көбінесе үшбұрышты, тор көз, иректі және жапырақ тәрізді жолақтар және т. б. алуан түрлі өрнектер салынған. Ескерткіштердің ғылыми әдістермен анықталған мерзімі б. з. д. VIII ғасырдан б. з. II—III ғасырларына тура келеді.

Осы күнге дейін ҚХР-дың Іле Қазақ автономиялы облысы аумағында, яғни Іле аңғарында жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижелері ол өлке мен оған шектес жатқан Қазақстанның Жетісу жеріндегі байырғы сақ және усуньдердің археологиялық мәдениетінің біртектес, біртұтас екенін айқын көрсетті. Антропологиялық-нәсілдік бітімі жағынан да бірыңғай әрі бірдей екенін ғалымдар нақты дәлелдеді.

Іле аңғарының ежелгі көшпелілері дәуіріне тән, атап айтқанда сақтардың баға жетпес бірегей ескерткіштерінің бір тобы аталған аймақтың бірсыпыра

жерінен кездейсоқ жағдайда көмбелерден табылған қола бұйымдардың жиынтығы болып табылады. Солардың бір тобы 1983 жылы Іленің бастауы болған Күнестік өзенінің алқабынан кездейсоқ табылған. Олар — сақ көсемінің қоладан құйылған мүсіні, қола қазандар, қола шамдалдар мен шырағандар, қанжарлар мен семсерлер, сондай-ақ өзге де діни-ғұрыптық заттар.

Олардың ішіндегі жұрттың назарын бірден өзіне баурайтын тамаша жәдігерлердің бірі — қоладан құйылған сақ көсемінің мүсіні (1.25-сурет). Мүсіннің биіктігі 40 см, салмағы 3 кг, қалыпталып құйылған, іші қуыс, кейбір тұсы дәнекерленген, мүсіннің басына ұшы имектеліп келген шошақ төбелі, дөңгелек жұлықты бөрік кигізілген. Мүсін белден жоғары және тізеден төмен жалаңаш, ал бел тұсына қысқа көйлек (?) немесе нендей бір ғұрыптық киім (?) киген кейіпте бейнеленген, бір тізерлеп жүрелеп отыр. Екі қолын екі тізесіне қойып, әлде қандай бір затты ұстап отыр, заттың тұғыры қалып, өзі бүлініп жоғалған. Мүсін аса келісті сомдалған, шымыр тұлғасын еңселі ұстап, тіке алға қарап, аса салмақты да, сабырлы отыр. Онда кейіптелген кейіпкердің түр-әлпеті нағыз сақтың келбетін елестетеді.

Дәл осыған ұқсас қоладан құйылған сақ мүсіндері Орталық Азияда сирек кездеседі. Аталған мүсінді қытай ғалымдары б. з. д. V—III ғасырлардағы сақ сарбазының (батырының) мүсіні деп тұжырымдаған. Әрине, сақтар шетінен батыр болған, алайда мүсіннің жалпы бейнесіне қарағанда ол жай батыр емес, бір тайпа елді басқарған көсемге ұқсайды. Көсем болғанда да оның белгілі бір діни-ғұрыптық рәсімге қатысып отырған сәті бейнеленген сияқты, немесе сондай бір діни-ғұрыптық салтты басқарып-жүргізіп отыратын бақсы-абыздардың бірі шығар, қалай дегенмен де ол сақ қоғамындағы бойында бірнеше түрлі қасиеті мен лауазымы және жоғары мәртебесі бар әйгілі тұлғалардың бірінің мүсіні екені даусыз.

Күнестік қола бұйымдар жиынтығындағы келесі бір құнды жәдігер — үш бұтты қола қазан (1.26-сурет). Биіктігі 44 см, қалыппен құйылған, бүйірі шығыңқы, онда үш қатар белдеулетіп салынған өрнегі бар, үш бұты аң немесе жануардың тұяғы тәрізді етіліп құйылған, оның өзі көшпелілердің құрбандық шалу рәсіміне байланысты болса керек. Бұл қола қазан да Алматы маңынан табылған жетісулық қола қазандардың кейбірімен әбден ұқсас, бейне бір шебердің қолынан шыққандай бір-бірлерінен аумайды. Аталған жәдігерлермен бірге табылған екі қола гривна да ерекше назар аудартады (1.27-сурет). Олардың біреуінің шығыршығының түйісер тұсында бір-біріне айбат шегіп тұрған бір жұп барыс, екіншісінде де өзара шекісіп тұрған бір жұп қанатты барыс мүсіндері сомдалған. Бұлар да ежелгі көшпелілер мәдениетінде сирек кездесетін заттар, ғылыми болжамдар бойынша оны тайпа көсемдері немесе бақсы-абыздар белгілі бір діни-ғұрыптық салт-рәсім кезінде мойындарына киіп, іс жүргізетін болған.

Күнестен табылған тағы бір қола қазанның тұғыры конус тәрізді, доғаланып келген екі құлағы бар, ернеуінен төмен бүйіріне қарай айналдыра үшбұрышты өрнектер салынған, қазанның биіктігі 57 см, аузының диаметрі

42 см. Бұл қазан И. Тасмағамбетовтың жеке коллекциясындағы Алматы маңынан табылған қола қазанмен ұқсас, бір-бірінің сыңарындай. Сондай-ақ Күнес ауданының Кенсу ауылынан табылған, қоладан құйылған таутеке мүсіні де сирек кездесетін тамаша жәдігерлер санатына жатады (1.29-сурет). Таутеке мүсінінің биіктігі 5,5 см, тұрқы 5,7 см, оның шаңырақтай мүйізі мен тұмсығы ерекше әсіреленіп сомдалған. Жалпы скиф-сақ тайпаларының мифологиясындағы бұғы, бұланнан кейін кең тараған бейнелердің бірі — таутекелер, сондықтан да сақтардың “аң стильді” өнерінде таутеке рәмізі көп кездеседі.

Іле аңғарынан табылған сақ ескерткіштерінің ішінен Қазақстан шекарасының іргесінде ғана орналасқан Шапшал ауданы жеріндегі Судунбұлақ обасынан табылған қоладан құйылған құрбандық үстелін (алтарь) айрықша атауға болады (1.28-сурет). Құрбандық үстелдің биіктігі 23 см, ұзыны мен ені 76 см, төрт бұрышты, табақшасының ернеуі тегіс, екі жанында екі тұтқасы бар, төрт бұты түйенің табаны тәрізді етіліп құйылған да, оның жоғары жағына кәдімгі кісі келбеті сомдалған, ондағы адамның көзі, мұрны, аузы сияқты бес мүшесі түгел айқын бейнеленген. Дәл осыған ұқсас “Жетісу алтары” деп аталып кеткен құрбандық үстелі 1912 жылы Алматының (ол кезде Верный деп аталатын) Үлкен станицасының жанынан табылған екен, ал Ыстықкөл жағасындағы Шілпектен табылған осындай құрбандық үстелді Судунбұлақ құрбандық үстелінің айнымаған “көшірмесі” десе де болғандай.

Күні бүгінге дейін ҚХР жерінде ежелгі усуньдерге тән деп есептелген екі жүзге таяу ескі оба қазылып зерттелген. Олардың дені өз заманында тонауға ұшыраған. Дегенмен, қазба жұмыстары арқылы усуньдердің жерлеу ғұрпынан, тұрмыстық және шаруашылық жағдайынан, дүниетанымынан, сондай-ақ антропологиялық-нәсілдік келбетінен дерек беретін көптеген құнды жәдігерлер жинақталған. Сақ тайпаларының мәдени дәстүрлерін жалғастырушылар ретінде ежелгі усуньдер сақтардың реалистік өнерінің тамаша дәстүрлерін сақтап қана қалмаған, оның үстіне өздерінің жаңа төлтума мотивтерін жаратқан. Бұл кезеңде алтын өңдеу өнерінің полихромдық стилі, сіркелеу, түрлі-түсті асыл тастардан көз салу тәсілі өркендеді. Іле аңғарынан да усуньдердің бейнелеу және сәндік өнерінің бірсыпыра тамаша үлгілері табылған (1.30—1.37-суреттер).

Сондай құнды археологиялық материалдар берген ескерткіштердің бірі — еліміздің Райымбек ауданы Нарынқол ауылына таяу, оған шекарадан тұспа-тұс орналасқан, Текес өзені бойындағы Шаты обалары (Моңғолкүре ауданында). Ондағы обалардағы мәйітті жерлеу ғұрпы Жетісудағы усуньдік жерлеу салтымен бірдей. Обалардан табылған қыш құмыралар, соның ішінде көшпелі халықтар күні бүгінге дейін қолданып келе жатқан тері торсыққа ұқсас қыш құмыралар ерекше назар аудартады (1.30-сурет). Шаты қорымындағы № 38 обадан табылған дәл сондай торсық пішінді қыш құмыра Қазақстанның Жетісу жеріндегі усунь обаларынан және Оңтүстік Қазақстандағы Канцзюй (Кангюй) ескерткіштерінен де жиі табылып отырады. Шаты қорымындағы № 7 обадан табылған қыштан жасалған шырағдан сақ дәуіріндегі діни наным-сенімнің үзбей жалғасын тауып келгенін көрсет-

се керек (1.31-сурет). Усунь дәуірінде сақ өнеріндегіден өзгешелеу полихромдық стиль кең өріс алды, олардың зергерлік өнерінде алтын, мыс және қола сымнан асыл тастар араластырылып өріліп, неше түрлі сырғалар, түйреуіштер, шолпылар жасалған. Оларға құстардың мүсіндік бейнелері салынатын болған, жүзік, білезік сияқты әшекей бұйымдарға неше түрлі асыл тастардан көз орнатылатын болған (1.33, 1.35, 1.37-суреттер). Іленің Нылқы ауданындағы Қаратөбе қорымындағы № 2 обадан табылған қоладан жасалған шаш түйреуішті дәл сондай ежелгі усунь мәдениетінің тамаша жәдігерлерінің бірі деп есептеуге болады (1.32-сурет). Қола түйреуіш алтынмен қапталған, ұшына дөңгелек перуза тасынан көз салынған, ал оның бір ұшына алтыннан құйылған, ұшып бара жатқан құстың (аққу немесе тырнаға ұқсайды) мүсіні бекітілген. Жалпы, ертедегі көшпелілердің өнерінде, әсіресе олардың сәндік бұйымдарында құстар бейнесі жиі кездеседі. Есік обасынан табылған әйгілі “Алтын адамның” баскиімінде және Қарғалыдан табылған ежелгі усуньдердің алтын тәтісінде де ұшып бара жатқан неше түрлі құс бейнелері бар. Құстар ежелгі көшпелілердің діни-мифологиялық дүниетанымы бойынша әлемнің үш бөлігі ішіндегі ортаңғы әлемді, яғни адамдар мен жан-жануарлар мекендейтін жер үстіндегі бұл дүниені құдайлар мекендейтін көк-аспан әлемімен жалғастырушы, адамдарды ұшпақпен байланыструшы дәнекер деп есептелген.

Алагоу алтын бұйымдары

Алагоу обалары Шығыс Тянь-Шань жоталарының оңтүстігінде, Үрімжі қаласынан оңтүстікке қарайғы 130 км жердегі Түрфан қаласының шығысына қарай 160 км қашықтықтағы Алагоу аңғарында орналасқан. Қытай археологтары 1976—1978 жылдары Алагоу қорымындағы сексенге тарта обадан талдап-таңдап төрт ірі обаны қазып зерттеді. Нәтижесінде обалардан сақ тайпаларының мәдениетін паш ететін керемет олжалар тапты. Обалар кәдімгідей тастан үйілген, айналасы да тастармен төрт бұрышты етіп қоршалған. 6—7 м етіліп терең қазылған қабірлердің түбінде шырша бөренелерінен тік төрт бұрышты етіп қиюластырылып жасалған қима-көр бар. Мәйіттердің басы батысқа беріліп, шалқасынан сұлата жатқызылып жерленген. Обалардан табылған қыш ыдыстардың бірыңғай жиынтығы, әсіресе, сақ мәдениетіндегі дәстүрлі “аң стиліндегі” алтыннан, күмістен, қоладан жасалған сәндік және ғұрыптық асыл бұйымдар ерекше назар аудартады. Олар — бір-біріне айбат шегіп тұрған екі барыс бейнесі бедерленген төрт алтын пластина (2,6 x 3,5 см), артқы аяқтары арқасына қарай қайырылған жолбарыс бейнесі түсірілген алтын пластина (2,5 x 11 см), диаметрі 5,5 x 6 см келетін, барыс бейнесі түсірілген сегіз дөңгелек алтын қапсырма және тағы да осындай жыртқыш аңдардың басы бейнеленген төртбұрышты және қалқан пішіндес жеті күміс қапсырма, алтын алқа, қола шамдал, сонымен қатар жүзге тарта әр түрлі алтын әшекей заттар (1.38—1.43-суреттер).

Сақтардың діни-ғұрыптық бұйымдары — шамдалдар көбінесе кездейсоқ жағдайда немесе көне көмбелерден табылатын болса, Алагоу обалары-

ның бірінен (№ 20 оба) көрге бірге қосып көмілген жерінен табылған (1.43-сурет). Бұл — сирек кездесетін құбылыс.

Алагоу шамдалының тұғыры қиық пирамида тәрізді, табақшасы төрт бұрышты, ернеуі жалпақтау келген. Табақшасының ортасында бір бағытқа қарап тұрған қанатты екі барыс мүсіні орнатылған, киелі от тұтандырғыш білтелі түтікшенің орны болар-болмас білінеді. Шамдалдың тұрқы 32 см, табақшасының ені 29 см. Дәл осыған ұқсас қола шамдал Алматының маңынан да кездейсоқ жағдайда табылған болатын, олардағы айырмашылық сол, Алматыдан табылған шамдалдың табақшасында екі қанатты емес, төрт қанатты барыс мүсіні орнатылған. Алагоу ескерткіштерін қытай археологтары б. з. д. V—III ғасырлардағы сақ тайпаларының мұрасы деп тұжырымдаған⁵.

Жалпы, б. з. д. бірінші мыңжылдықтағы Еуразияның далалық өңіріндегі көшпелі халықтардың мәдениеті мен өнерінің ортақ, бірыңғай, біртектестігі туралы тұжырым ғылымда берік орныққан. Сол сияқты, Алагоу ескерткіштері өздерінің орналасуы жағынан (Қазақстан жеріне жақын), қабір құрылысы мен өлікті жерлеу салты, табылған ғұрыптық және өнер бұйымдарының жасалу стилі, тұрпаты, мүрделердің антропологиялық келбеті жағынан өздерімен дәуірі тұстас келетін сақтардың Жетісудағы әйгілі Есік обасы мен Бесшатыр қорғандары және Алтайдағы Пазырық мәдениеті ескерткіштеріне барынша ұқсас. Осының негізінде ғалымдар (Б. А. Литвинский, К. Дебен-Франкфор, Ван Бинхуа және т. б.) бұл ескерткіштерді жасаушылар туыстас немесе бір тайпа болған деген дәйекті ғылыми тұжырым жасап отыр.

Құлансарық алтын бұйымдары

Құлансарық обалары ШҰАР-дың Қызылсу облысы Ақши ауданының аумағында, Оңтүстік Тянь-Шань тауларының Қақшаал жоталарының тау бөктерінде, Тоуышқан өзенінің оң жағалауында орналасқан. Қырғыз-қытай шекарасының шебінде тұрған бұл жер Қырғызстанның Ыстықкөл облысымен шектеседі, Қазақстанның Алматы облысына да таяу жатыр. Құлансарық обалары 1993 жылы археологиялық қазба жұмысы жүргізілердің қарсаңында тоналған, алтын бұйымдар сол тонаушылардың қолынан тәркіленген.

Құлансарық алтын бұйымдарының бірі — алтыннан соғылған жылқы бейнеленген жапсырма (1.44-сурет), оны жартылай ойыңқы мүсін деуге болады, ұзындығы 5 см, биіктігі 4,5 см келеді. Бұл жылқы бейнесі жалы тікірейіп, жүйткіп бара жатқан кейіпте, нағыз “қаз мойын, бота тірсек, қамыс құлақ” дегендей өте сымбатты сомдалған, артқы екі аяғы жонынан асырыла, жалына дейін қайырыла, әсіреленіп бейнеленген. Жылқы бейнесі

⁵ Ван Бинхуа. Сычоу чжилоу каогу яньцзю (Жібек жолындағы археологиялық зерттеулер). Үрімжі, 1993.

сақ тайпаларының мифологиясында көрнекті орын алады, “аң стилі” өнерінде жиі кездеседі. Құлансарықтық алтын бұйымның енді біреуі — алтыннан құйылған бұғы мен бүркіттің мүсіні (1.44-сурет). Мүсіннің ұзындығы 2,6 см, биіктігі 3 см, мүсін екі бөлек құйылып, онан соң беттестіріліп дәнекерленген, іші қуыс. Мүсінде қашып бара жатқан бұғының үстіне қыран бүркіт келіп түсіп, бұғының жонынан шеңгелдеп жатқан көрінісі аса тартымды әрі әсерлі бейнеленген. Құлансарық обаларынан аталған бұйымдардан өзге тағы да алтын сырға, білезік және басқа да сәндік алтын заттар табылған. Жалпы, жылқы, бұғы және қыран бүркіт бейнелері ежелгі көшпелілер өнерінде өте жиі кездесетін мотивтер болғанымен, алайда тұрпаты мен сымбаты жағынан құлансарықтық алтын бұйымдармен деңгейлес жәдігерлер Орталық Азия өңірінен ілуде бір ғана табылған.

Ярғол алтын бұйымдары

1994—1996 жылдары қытай археологтары Шығыс Тянь-Шаньның бір сілемі Боғда тауының оңтүстік етегіндегі Ярғол ауылының жанынан ерте көшпелілер дәуірінің ескі қорымында қазба жұмысын жүргізіп, аса құнды мәдени олжалар тапты. Қорымның жанында ежелгі Ярғол қаласының қираған жұрты тұр. Обалардағы көр шұңқырының аузын айналдыра шикі кірпішпен қалап қоршаған, оның сырты тағы да айналдырыла таспен қоршалып, үстіне тас үйілген. Обалар кезінде тоналғанына қарамастан, олардан алтын және өзге де металдардан, ағаштан, сүйектен жасалған заттар, жүн тоқыма және матадан, жібектен тігілген бұйымдардың мол жиынтығы алынған. Олардың ішіндегі ең құнды әрі назар аудартып, көз тартар жәдігерлер — алтыннан және сүйектен жасалған бұйымдар (1.45—1.49-суреттер).

Солардың бірі — № 1 обадан шыққан, ұзындығы 8,4 см, ені 5,75 см келетін алтын жапсырма (1.45-сурет). Ол соғып, қалыптау арқылы жасалған, онда бүркіт басты грифонның барысты желкелеп алып, талап жатқан арпалысты көрінісі бейнеленген. Грифонның тұла бойы балықтың сауыт қабыршақтары сияқты етіп соғылған, ал барыстың өзі азулы жыртқыш бола тұра, дүлей құбыжық грифонның алдында дәрменсіз, жуасыған күйде мойын ұсынып тұрған кейіпте бейнеленген. Сақтардың “аң стиліндегі” өнерінде мұндай сюжеттегі жапсырмалар (алтын, қола, ағаш т. б.) Пазырық, Берел мәдениеті мен Ордос ескерткіштерінде жиі кездеседі.

№ 1 обадан табылған алтыннан сомдалған бір жұп шөгіп жатқан түйелердің мүсіні де ерекше тартымды (1.46-сурет). Олардың биіктігі 2 см, ұзындығы 2,6 см, соғып, дәнекерлеу арқылы жасалған. Скиф-сақ, әсіресе ғұн-сармат кезеңінің бейнелеу өнерінде ең кең тараған бейнелердің бірі — түйелер, ол ежелгі көшпелілердің дүниетаным жүйесінде ерекше орын алады, олардың түсінігінше түйелер тек патшаларға лайық жануар деп есептелген.

Келесі бір алтын бұйым — жалпақ алтыннан екі бөлек етіп соғылып, өзара беттестіріліп дәнекерленген бұғының мүсіні. Мүсіннің ұзындығы 3,8 см, биіктігі 3,3 см. Бұғы өте сабырлы, тыныш қалыпта бейнеленген.

Ярғол алтын бұйымдарының ішіндегі ең бірегей жәдігерлік деп алтын гривнаны (мойынға кигізілетін әшекейлі алқа) атауға болады (1.47-сурет). Ол 1996 жылы Ярғолдағы II қорымдағы № 1 обаны қазған кезде табылған. Алтын гривнаның диаметрі 14 см, ені 1,9–4,1 см, салмағы 77 г, ол төрт-бес қатар жұқа алтын түтікшелерден қабаттастырылып құрастырылған. Гривнаның жоғарғы жағы мен етек жағында азулы барыстың таутеке тектес киіктерге тарпа бас салып жатқан бейнесі сомдалған. Қытай археологтары алғашында бұл гривнаны жаңсақтықпен тәж (тәті) деп таныған, кейін бұл ағаттықты жапон ғалымы Хаяши Тошио және басқа ғалымдар өз зерттеулерінде түзетті. Осыған ұқсас алтын гривна бүгінгі күнге ешбір тоналмай, бүлінбей жеткен Есік обасын қазған кезде ондағы “Алтын адамның” мойнынан табылған еді. Хаяши Тошио ярғолдық гривнаны “Алтын адамның” гривнасымен және де Еуразияның өзге аймақтарынан табылған осыған ұқсас жәдігерлермен салыстыра отырып, жасалу тәсілі, көркемдік-стильдік ерекшеліктерін талдай келе, оны ғұн-сармат кезеңінің, дәлірек айтқанда б. з. д. I ғасырдың мұрасы болуы мүмкін деп тұжырым жасаған. Ал бұл дәуірде Боғда тауының төңірегінде көне қытай жазба деректемелері бойынша цзюйши немесе кейде гуши деп аталған сақ тайпаларының бір тармағы мекендеген еді, Ярғол ескерткіштері сол елдің ақсүйек шонжарларының бірінің мұрасы болса керек.

3. ҒҰНДАРДЫҢ МӘДЕНИ ЖӘДІГЕРЛЕРІ

Қазіргі ҚХР-дың солтүстік бөлігі, атап айтқанда Ішкі Моңғолия, Шаньси, Хэбэй провинцияларының солтүстік аймақтары мен Гансу, Нинся провинцияларының аумағында б. з. д. XV ғасырлардан бастап табиғи-климаттық жағдайларға байланысты мал шаруашылығы қарыштап дамыған. Осыған орай аталған аймақтарда жоғары деңгейдегі қола мәдениеті өркендеді. Ол мәдениетті жасаушылар ең көне қытай жазба деректемелері бойынша ди, бэйди, шаньжун, сижун, гуйфан және т. б. деп аталатын көшпелі, жартылай көшпелі тайпалар болған. Тағы да сол көне қытай жазба деректемелері бойынша жоғарыда аталған тайпалардың тікелей ұрпағы болып табылатын ғұндардың (қытайша сюнну, кейбір деректерде “хулар” деп те аталады) б. з. д. V ғасырдан кейінгі негізгі ордасы да қазіргі Ішкі Моңғолиядағы Ордос пен оның төңірегіндегі өңірлер болды.

Аталған көшпелі тайпалар жасаған бірегей өркениеттің ескерткіштері XX ғасырдың басынан бастап бүкіл дүние жүзіне белгілі бола бастады. Ол жәдігерлердің дені кездейсоқ жағдайда табылған болса, бірсыпырасы тонаушылар тарапынан қолды болғандарынан жиналған болатын. Бұл ескерткіштер байтақ Еуразия даласының өзге аймақтарындағы көшпелілер өркениетімен төркіні, бітімі, болмысы және даму үрдісі жағынан болсын біртектес, біртұтас және бірыңғай екені бесенеден белгілі. Алайда, бұл өркениеттік құбылысқа батыстық және бұрынғы кеңестік ғылымда “скифтік-сібірлік” стильдегі өнер деген, ал Қытайда “ордостық үлгідегі қола бұйымдар” деген сүреңсіз аттар

қойылып, айдар тағылды, соңғы кездері Қытайда жарық көрген археологиялық еңбектерде бұлардың орнына “солтүстіктік жүйедегі қола бұйымдар” деген тағы бір жарымжан термин пайда болды.

Солтүстік Қытайдағы ежелгі көшпелілер өркениеті ғұндар дәуірінде шарықтау шегіне жетті. ҚХР-да XX ғасырдың 70-жылдарынан бастап бұл өңірлердегі ғұн және өзге де көшпелілердің археологиялық ескерткіштерін зерттеу кешенді түрде қолға алынды.

Ғұн өркениетіне қатысты сондай ірі археологиялық олжалардың бірі де, бірегейі де 1972 жылы Ішкі Моңғолияның Ордос үстіртіндегі Ехежау аймағының Ханцзин сомонындағы Алусайдэн обаларын қазған кезде табылған. Обалар бүлініп, тоналған, соған қарамастан қазба кезінде одан жалпы салмағы төрт мың граммнан астам келетін 218 дана алтын бұйым олжаланған. Бұл алтын бұйымдар құймалау, қалыптау, қақтап соғу сияқты технологиялық тәсілдермен жасалған.

Бұл жәдігерлердің ішіндегі ерекше көз тартар ең таңдаулысы — **Алтын тәжі** (1.50-сурет). Биіктігі 7,1 см, диаметрі 16,5 см алтын тәж қалыпталып құйылған және шығыңқы бедермен жасалған. Тұтас тәж екі бөліктен, тәж айдары мен тәтіден құралған. Алтын тәж түгелдей “аң стиліндегі” өрнектермен бедерленген. Тәждің айдары тұтас алтыннан тебетей тәрізді етіліп құйылғанда, онда төрт бөрі жеке-жеке төрт таутекені жәукемдеп жатқан көрінісі бедерленген, тебетейдің үстіне қанатын жайып, қомданып отырған қыран бүркіттің алтын мүсіні қондырылған, бүркіттің басы, тұмсығы және мойны көк перузадан сомдалып, алтын таспалармен бекітілген, бүркіттің басы, мойны мен құйрығы қозғалмалы етіліп жасалған (1.51-сурет). Тәж айдарының биіктігі 7,3 см, салмағы 192 г. Ал тәті тұтас сом алтыннан екі қатар шеңбер түрінде құйылған, шеңберлердің түйісер тұсында жер бауырлай жатып алып, аузын ақсита ашып, алға қарап айбат шеккен барыстың, оған қарама-қарсы тізерлеп жатқан жылқының және сондай-ақ арқардың мүсіндері шығыңқы бедермен сомдалған. Тәтінің айналма ұзындығы 60 см, салмағы 1202 г.

Алтын тәжі табылған бұл оба, сөз жоқ, ғұн патшаларының (тәңірқұттарының) бірінің немесе өзге бір жоғары мәртебелі көсемдерінің бірінікі екендігі, яғни “патшалық обалар” қатарына жататындығы еш күмән тудырмайды. Өйткені мұндай мол алтын-күміс сияқты асыл металдардан жасалған аса бай ақыреттік заттармен тек ақсүйек билеушілер, жоғарғы жіктегілер ғана жерленген. Ежелгі көшпелілердің діни-мифологиялық ұғымдары жүйесінде алтынның өзі ерекше рөл атқарған, ол күннің рәмізі, мәңгілік өмірдің, мәртебеліліктің, дегдарлықтың белгісі, ақсүйектерге ғана тән деп танылған. Ал қыран бүркіт көптеген ежелгі көшпелі халықтардың, оның ішінде ғұндардың да дүниетанымында көсем билігінің негізгі нышаны болған, сонымен бірге ол сол тайпаның жебеуші пірі — тотем культімен байланысты болуы да мүмкін. Алтын тәждің тебетей тәрізді бөлігіндегі бөрі бейнелері де Еуразиядағы байырғы көшпелілердің мифологиясы мен бейнелеу өнерінде, генеалогиялық аңыздары мен батырлық эпостарында өте жиі

кездесетін тақырып. Бөрілер — мемлекеттілік қалыптаса бастаған уақытта, “қаһармандық” кезеңде өмір сүрген тайпалардың жасақшылар қосынындағы көсемнің рәмізі. Бөрі тотемдік мәнге де ие, ежелгі ғұндардың, усуньдердің және көк түріктердің өздерінің арғы ата-бабаларын бөрімен байланыстыратын генеалогиялық аңыз-әңгімелері көне қытай жазба деректері мен жылнамаларында жиі хатқа түскен, оның үстіне оның бір емес, бірсыпыра варианттары бар. Ал алтын тәждің тәтісінде бедерленген бейнелер Еуразияның көптеген ежелгі тайпаларының бірыңғай діни-мифологиялық дүниетаным-түсініктерін паш ететін, скиф-сақ, сауромат-сармат, ғұн және т. б. тайпалардың байырғы бейнелеу өнерінде молынан кездесетін ортақ сюжеттер қатарына жатады.

Қытай ғалымдарының зерттеуінше, аталған алтын тәж көне қытайдың тарихи жылнамасы “Хоу Ханьшуда” (Соңғы Ханьнаме) жазылған “хугуань”, яғни “хулардың тәжі” немесе “көшпелілердің тәжісінің” өзі. Б. з. д. IV ғасырда ғұндармен ұзақ жылдар соғысып, жеңіске жете алмаған қытайлық Чжао патшалығының билеушісі У Линван “ху фу ци шэ” (ғұндарша, немесе көшпелілерше киініп, салт ат мініп, садақ тарту деген мағына береді) деген бастама көтереді, ол жасақтарын ғұндарша киіндіріп (шалбар, етік, садақ тартуға ыңғайлы қысқа жеңді, қайырма жағалы тон), ғұндарша қаруландырып қана қоймай, өзі де ғұн тәңірқұттарына еліктеп тәж киген, тек ғұндардыкіне ұқсатып жасаған тәждің айдарына қыран бүркіттің емес, қытайша “хэ” деп аталатын өзге бір жыртқыш құстың мүсінін орнатқан екен.

Ғұндарға қатысты көне қытай жазба деректемелерін жан-жақты саралай отырып, қытай ғалымдары алтын бұйымдарға аса бай бұл сән-салтанатты “патша обасы” б. з. д. V—III ғасырларда Ордосты мекендеген ғұндардың линьху тайпасының көсемдерінің бірінікі деген ғылыми қорытынды жасаған.

Ғұн тәңірқұтының бұл обасынан алтын тәжімен бірге жүздеген алтын бұйымдардың табылғанын жоғарыда атап өттік. Олардың көпшілігі — дәстүрлі “скифтік-сібірлік” аң стилінде жасалған жапсырмалар, қапсырмалар, тоғалар, гривналар, сырғалар мен алқалар, алтын тізбек моншақтар және басқа да сәндік-әшекей заттар (1.54—1.58-суреттер). Алтын жапсырмаларда барыстың бұқаны талап жатқан көрінісі, барыстар мен жыртқыш құстардың, арқарлар мен таутекелердің алуан түрлі бейнелері асқан шеберлікпен бедерленген, кейбіреулеріне қызыл және жасыл асыл тастардан көз салынып әшекейленген. Обадан алтын заттармен бірге бес дана күміс жапсырмалар да табылған, олардың үшеуінде жәукемдеп алған бұғыларды арқалап, жортып бара жатқан бөрілердің бейнесі сомдалған. Бұл жәдігерлер қазір Көкхото қаласындағы Ішкі Моңғолия мұражайында сақтаулы.

Аталған баға жетпес құнды жәдігерлер ғұндардың өзіне ғана тән күрделі діни-мифологиялық дүниетанымы мен өскелең өркениетін паш етеді, ғұн өнері де олармен көршілес өзге халықтардағыдай өте жоғары өреге жеткенін көрсетеді.

Ордостағы ғұн мәдениетінің келесі бір ғаламат жәдігерлері 1975 және 1979 жылдары Ішкі Моңғолияның Жоңғар сомонының Бортоғай ауылындағы Сигоупань обаларын қазған кезде табылған. Олардың ұзын саны 150 данаға дейін жетеді, дені алтыннан, онан қалса күмістен жасалған. Алтын-күміс бұйымдардың көпшілігі жапсырмалар, ілмек-тоғалар, қапсырмалар, гривналар, сырға-жүзіктер, қару-жарақ қынының қаптама әшекейлері, сондай-ақ өзге де сәндік заттар (1.59—1.64-суреттер). Жәдігерлер түгел дерлік “аң стиліндегі” бейнелермен бедерленіп, безендірілген. Олардың арасынан кейбір ерекше назар аудартатын тартымды бұйымдарды жекелеп атауға болады. Солардың бір тобы — алтын грифондардың мүсіндері, олардың біреуінің ұзындығы 14 см, биіктігі 10,2 см, жалпақ алтыннан қиып, бедерленіп жасалған (1.59-сурет). Грифонның тұмсығы бүркіттің тұмсығына, дене тұрқы мен құлағы және құйрығы етқоректі жыртқыш аңдыкіне ұқсайды, төбесіндегі стильдендіріліп салынған имек-имек келген сала құлаш мүйізі құйрығына дейін жетіп тұр. Мүсіннің мүйізінде және тұлғасының әр жерінде тесіктер бар, бәлкім бұл киімге қадалатын әшекейлі жапсырма болса керек. Екінші бір грифонның алтын мүсіні төрт бұрышты пішінде болып, ұзындығы 9 см, ені 6 см келеді, қалыптап, соғылып жасалған, ондағы аяқтарын бүгіп жатқан грифонның бейнесінің де тұмсығы бүркіттікіне, құлағы мен жоғары қайырылған құйрығы және жалпы дене тұрқы етқоректі жыртқыштыкіне, ал құйрығына дейін созылып жатқан сала құлаш мүйізі бұғының мүйізіне ұқсайды. Бұл жапсырма қанжар қынының әшекейі болған көрінеді (1.62-сурет). Тағы да осындай қанжар қынының әшекейі болған алтын жапсырмада үш бірдей аңның арпалысы бейнеленген (1.63-сурет). Онда бір жыртқыш аң бір барыстың мойнын тістеп жатса, ал барыс ол жыртқыш аңның алдыңғы аяқтарына ауыз салған, олардың жоғарғы жағында бір грифонның бейнесі бедерленіп салынған.

Сигоупань обаларынан табылған “аң стиліндегі” өзге бұйымдарда да негізінен ерте көшпелілер бейнелеу өнері ескерткіштерінде жаппай кездесетін сюжеттер қайталанады. Олардың дені жабайы аңдардың сұрапыл айқастары бейнеленген сюжеттер, атап айтқанда барыстардың жабайы қабанды, бұғыларды және басқа да аңдарды талап, жәукемдеп жатқан көріністері, сондай-ақ бұғылардың, жыртқыш құстардың, жылқылардың және өзге де аң-құстардың әр түрлі қалыптағы жеке бейнелері бедерленген жапсырмалар мен түрлі әшекей заттар, сонымен бірге қоладан жасалған қару-жарақтар мен жебе ұштары кездеседі.

Ордостық ғұндардың бейнелеу өнеріндегі екі құбылыс зерттеушілердің назарын аударып келеді. Оның бірі ғұн өнеріндегі грифон бейнелері болса, екіншісі әр түрлі бұйымдарда бейнеленген жыртқыш аңдар мен жылқылардың артқы екі аяқтары мен құйрықтарының арқа-жонына қарай қайырылып, имектеліп берілуі.

Жалпы грифондар бейнесі Еуразияның ежелгі көшпелілерінің, оның ішінде Қара теңіздің терістік жағалаулары, Орталық Азия мен Оңтүстік Сібір және Алтайдың скиф-сақ тайпаларының мифологиясы мен бейнелеу өнерінде